

Теодора Мишева / Teodora Misheva

**БЪЛГАРСКИЯТ ГРАД В РАМКИТЕ НА ОСМАНСКАТА
ИМПЕРИЯ**

The Bulgarian Town within the Ottoman Empire

Abstract: The Ottoman conquest had a profound effect on the social structure of Bulgarian society, and the massive movement of the population manifested itself in large internal migrations. Abduction into slavery, the expulsion of the people from entire settlements, and the forcible change of religion were intended to limit the composition of foreign ethnic communities within the empire. The difference in the Bulgarian cities is determined by the policy pursued during the rule of the Ottoman Empire, depending on each town's role in the Empire's government systems and the obligations related to the collection of taxes and protection of specific public order of each territory.

Keywords: rule, appearance, economic, ethnic, town.

Османското завоевание оказва „дълбоко въздействие върху социалната структура на българското общество“¹, а насилственото движение на население се изразило в големи вътрешни преселения. Отвлечането в робство, прогонването на населението от цели селища и насилствената промяна на вярата имали за цел „ограничаване състава на чуждоетническите общности в рамките на империята“².

Промяна в облика на българските градове в рамките на Османската империя

Промяната в българските градове се обуславя от политиката, упражнявана по време на съществуването на Османската империя. Преди османското владичество по българските земи се наблюдават няколко вида селища:

- столични градове;
- градове-крепости;
- търговски градове;
- пристанищни градове;
- рударски и земеделски селища.

Отношението на османската власт към всеки един от заварените български градове се определя от „ролята, която му се отредява в държавно-управленческите системи на империята, а развитието им през времето от XV до

*XIX век – от тяхната обвързаност с онези икономически структури, двигател на които е българското население*³. Българските градове запазват своя статут на пълно подчинение на османската власт по отношение на представителството на централната власт в тях⁴.

Структурата на българските градове е основана на обособяването на квартали за население, имащо еднакво социално положение или население с еднаква вяра. Османската власт възприема някои от тези принципи за разделение на градовете. Голяма част от градовете са разделени на махали на верско-териториална основа, като всяка махала има задължения, свързани със събирането на данъци и опазването на определен обществен ред на своята територия. Създава се прослойка от българи, които носят звания от *„предосманската военна или административна титулатура: бан, жупан, примикюр, княз, кмет и пр., като в началото на XVIII век в изворите се появява терминът „чорбаджия“, свързан с ръководството на българските социални микроструктури*⁵. Постепенно се появяват поселищни агломерации, които са от смесен тип на населението, като се създават условия за *„денационализация на етническото съзнание, размиване на езика и заимстване на народната култура*⁶.

В периода XV–XVI в. урбанистичните процеси в българските градове са породени от демографските промени и миграцията на населението, а в края на XVIII в. започва възникването на нови структури на градовете, които са различни по отношение на социален състав и начин на живот на населението. В зависимост от мястото на възникването си българските селища по различно време се превръщат в занаятчийско-търговски. Обликът на градовете започва да се формира от желание за прилагане на художествени похвати, което довежда до нова пространствена организация.

В периода до средата на XVI в. поселищната мрежа по българските земи се отличава с преобладаване на малки селища. В този период най-гъсто населеното място по българските земи са областите с надморска височина до 250 м, като постепенно започва и заселване в предпланинските части. Влияние върху промяната в българските градове по време на Османската империя имат търговските пътища, свързващи пазарите и използвани за пренасяне на стоки. Завладяването на Балканския полуостров и превземането на Константинопол от османците довежда до прекъсване на търговските пътища между Изтока и Запада поради опасностите по несигурната пътно-търговска мрежа. Впоследствие, след намаляване на военните походи, търговското значение на пътищата, преминаващи през Балканския полуостров, започва да нараства, като в периода XVII–XVIII в. значение за промяната на българските селища има не само възстановяването на създадените вече търговски пътища, но и изграждането на нова пътна мрежа, която свързва европейските страни с Османската империя. Тези нови пътища оказват влияние върху развитието на селищата, през които преминават и по тях се създават *„крайпътни съоръжения като чешми и кервансарай*⁷. Във водещи търговски пътища се превръщат търг-

ващите от европейските страни към Истанбул – единият през Ниш, София и Одрин, а другият през Скопие, Солун и Серес. Роля на търговски път има и р. Марица, по която плават салове с търговски стоки от Бяло море до Пловдив. Значение за развитието на българските градове имат и пътищата на поклонниците за Света гора, около които се изграждат странноприемници и параклиси.

Значимостта на селищата в Османската империя градира, като развитието е в посока на превръщане на големите градове първоначално в „*мултиетнически или мултикултурни имперски средища, а след това превръщането им в национални центрове, претърпели съществени промени в своя облик – етнически, стопански, политически и културен*“⁸. Влияние върху обществения и социалния живот в българските градове след XV в. има наличието на различни народности. Наблюдава се адаптивност и социализация към средата, започвайки с начина за изкарване на поминък. Няма български град, в който населението да се занимава с отглеждането само на един вид животни или само един занаят, като „*стратегията за оцеляване се отразява на начина на мислене на населението*“⁹.

Влияние върху развитието на българските градове оказва опустошаването на голяма част от селищата, което принуждава българското население да се премести в големите градове или в териториите на север от р. Дунав. Последници имат и „*честите руско-турски войни (особено през 1806–1812 и 1828–1829), които довеждат до разрушаването на редица от дунавските и черноморските градове-крепости, като Никопол, Свищов, Русчук, Силистра, Варна и др. и разпръскването на голяма част от населението*“¹⁰. След средата на XV в. започва появата на агломерации от смесен тип, в които постепенно се оформят райони със смесено население, което създава условия за етническо самосъзнание и промяна на народната култура. Още през XV в. във всеки български град има мюсюлманско население, което „*изтиква християнското*“¹¹. В отговор се наблюдава рефлекс на българското население за самосъхранение и увеличаване на раждаемостта като спонтанна реакция, довеждаща до увеличаване на населението в отделни селища. Така в Пазарджик, който през XV в. е пазарище, на което се събират търговци, за да продават на преминаващите пътници, през XVII в. вече е уредено селище с 15 хил. души население. Първоначално само пазарище, постепенно в Пазарджик започват да се появяват трайни жилищни постройки и хан, като след административна регулация се появява и самият град¹².

Специфично за българските градове по време на Османската империя са противоречивите сведения, свързани с дефиницията на града като понятие, основно по време на Възраждането. Основен фактор за определяне на селището като град е населението му (или по-голямата част от него) да се занимава с дейности, които не са земеделски, а с търговия и различни видове занаяти. Поради това селища като Котел, Габрово и Панагюрище са определяни като градове в началото на XIX в., въпреки че официален статут на градове получават през втората половина на века.

Демографски и социален подем в българските градове – XV–XVIII век

До началото на XVIII в. българските селища се състоят от малки занаятчийски групи, „*подчинени на османската армия и администрация, и една забележима тънка прослойка от манастирска интелигенция*“¹³. В периода на Възраждането промените в българското общество се характеризират с подвижност на населението и превръщането му в общество от раннобуржоазен тип. Водещи демографски процеси за промяната са:

- насилствената ислямизация;
- демографският подем през XVIII в. и увеличаващата се миграция на населението от планинските селища към градовете и ангажирането на хората в градските занаяти, оформящи дребната буржоазия¹⁴.

Демографският подем превръща много от българските селища в занаятчийско-търговски, което довежда до промяна в селищната структура и културата на българското население. Посочената промяна е забележима в селищата, в които по-голямата част от населението е българско, което определя и вида на развиваните занаяти. По-бавни са процесите в големите селища поради „*задържащото влияние на османското управление и по-плътните наслоения на мюсюлманското градоустройство, но и там през XIX в. се извършват промени*“¹⁵. Въпреки по-бавната промяна в големите български селища, обща специфика за всички е тяхното „отваряне“ към външния свят и формирането на пазари, които осигуряват търговски взаимоотношения между отделните селища и насърчават изграждането на междуселищни пътища. Формираните пазари в селищата довеждат до изграждане на търговски зони, площи и производствени зони, като се разширяват улиците, свързващи жилищните квартали с новосформираните зони. Това довежда до постепенно разпадане на затворената система на жилищно градоустройство и превръщането на българските селища в обща система.

В началото на XVIII в. в по-голямата част от българските селища започва промяна, свързана със зонироване на населените места, като около централния площад в населеното място започват да се разполагат занаятчийски работилници и дюкяни, образуващи търговска зона. Църковните и манастирските дворове са места, на които българското население може да развива своя обществен живот, поради което в тях започват да се строят сгради с определено обществено предназначение като училища, помещения за провеждане на събрания на занаятчии, на управите на общините и църковните настоятелства. В част от българските селища наред с формирането на търговско-занаятчийска зона се изгражда и часовникова кула, която „*маркира центъра в силуета на селището и извява моноцентричния характер на селищната структура*“¹⁶. Подобни градове, променени през Възраждането, са Трявна, Панагюрище, Копривщица, Габрово и др. Постепенното разрастване на занаятчийските работилници и дюкяни в централната част на града довежда до образуването

на цели търговски квартали, около които се разполагат гостилници, магазини, складове и др., като в близост до централния площад се изгражда църква, в двора на която са разположени училището и други сгради, имащи културни функции. По-бавно се променят големите градове като Пловдив, София, Варна и Русе, в които мюсюлманското градоустройство е променило изцяло облика им в продължение на няколко века.

Земеделските селища по българските земи постепенно променят пространствената си структура, като в дворовете на селските къщи постепенно се изграждат селскостопански сгради, в които се осъществяват всички дейности, свързани с отглеждането на добитък и с преработването на земеделската продукция. За разлика от големите градове и занаятчийско-търговските селища по-малките селища, в които населението се занимава предимно със земеделие и животновъдство, по-бавно променят своя облик и градоустройствени форми.

През XVII в. и до средата на XVIII в. по българските земи и особено в района на Софийското поле се създават т.нар. „аскерски чифлици“, които създават специфични взаимоотношения между две социални групи – рая и аскери. Работата в чифлиците е привличала българско население от различни социални групи и е използвана като основен източник за прехрана на семейството или като начин за получаване на допълнителен доход.

Влияние върху демографския и социален подем по българските земи има появата на ферман от средата на XVIII в., с който се регламентира работата на еснафските сдружения. Ферманът се приема за слабост в империята, защото позволява натрупването на капитали от българското население, което до този момент е служило единствено на централната власт. Това води до *„раждане на прослойка на забогатели търговци, откупвачи на данъци – първата голяма възможност за разпада на традиционните общности“*¹⁷.

Влияние за модернизирването на градовете в Османската империя имат и реформите, настъпили през т.нар. Танзимат¹⁸. Първоначално предприетите действия са свързани с Истанбул (Цариград) и част от пристанищните османски градове, като след 60-те години модерната урбанизация постепенно засяга и по-вътрешните градове в Империята. Формираният през 1864 г. Дунавски вилает, който обхваща земите *„между Дунава и Балкана, заедно със Софийския и Нишкия санджак“*¹⁹ има съществена роля за налагане на модерния урбанизъм в този период. Мидхад паша е първият управител на тази административна област, който започва дейности, свързани с благоустройство на градовете, като подобрява инфраструктурата и започва изграждане на лечебни заведения, чрез които да се ограничат различни епидемии. Специфично е, че предприетите мероприятия от Мидхан паша са насочени не само към големите градове от Дунавския вилает като София, Варна, Шумен, Русе и др., но и към по-отдалечени селища като Котел и Троян. Процесът на модернизация на българските градове продължава и през 70-те години на XIX в., когато са предприети дейности и в останалите селища, намиращи се в земите на *„Одринския, Битолския и Солунския вилает“*²⁰. В този период османската власт предоставя

градски статут на редица български селища, разположени основно в района на Стара планина и Предбалкана като Сопот, Копривщица, Елена, Котел, Горна Оряховица и др., както и на селища с важно политико-стратегическо значение в Дунавския вилает като Кула и Ботевград.

По време на Възраждането селищата в българските земи са няколко типа:

- селища, които са създадени в резултат на преселение на българското население в по-труднодостъпни местности;
- селища, които са стари градове, съществуващи от древността, „*колони-зирани от турци и побългарени през XIX век*“²¹.
- селища, създадени от османската власт в близост до важни военни пъ-тища;
- селища, които са „*формиранни след разпадане на спахийското военно-феодално земевладение*“²².

Според начина на развитие на земеделието и занаятчийството български-те градове в същия период биват занаятчийски селища, които са разположени в планински полета или по протежение на реки и в които има малко предста-вители на турската власт; агломерации, намиращи се предимно в планински местности и състоящи се от малки селца; земеделски селища в районите на плодородни равнини; по-големи търговско-занаятчийски селища, разположе-ни в близост до търговски пътища; големи градове, в които основен поминък е осъществяваната търговия.

Миграционните процеси от планинските селища към оформилите се градове по българските земи довеждат до увеличаване на градското население и създаване на разслоение на населението на три основни групи:

- *първата група* обхваща бедните селяни (ратаи, кесимджии), които са наемали или обработвали земи, които не им принадлежат;
- *втората група* включва селяни със собствени земи, определяни като дребна буржоазия. В тази група се включва и населението в градовете, което е заето в търговската и занаятчийската сфера, като при тях отново има разделе-ние на база заетостта (чираци, калфи и майстори)²³;
- *третата група* се състои от т.нар. едра буржоазия или едрите земевла-делци, фабрикантите и манифактуристите. Основните им дейности са свърза-ни с осъществяване на търговия и посредничество, като имат съществена роля в стопанския живот на българските градове. Едрата буржоазия осъществява и връзката между българското население и турската власт²⁴.

В началото на XIX в. към споменатите три основни групи население в българските селища се появява и четвърта – т.нар. интелигенция, включваща в себе си свещеници и учители. Освободителната война от 1877–1878 г. про-меня селищната структура на българските градове, като започва проникване-то на градска култура и в по-малките населени места. Например в селищата Лясковец, Дебелец, Брацигово, Перушица и Жеравна в края на XIX в. започва упражняването на типично градски професии като търговия и абаджийство, а местното население все повече носи градско облекло²⁵. Този тип малки сели-

ща са „*преходен тип между селото и града с тенденция за постепенното им прерастване в градски селища*“²⁶.

Заклучение

Политиката на Османската империя определя всички процеси, наблюдавани по българските земи. Принудителното намаляване на броя на българското население е причина за миграционни процеси. Преселването на големи групи от населението на Анадола по българските земи определя селищното устройство и формирането на жилищните квартали.

Настъпваща урбанизация по българските земи се наблюдава в периода XV–XVIII в., като края на XVIII в. отбелязва промяна в социалната структура на населението и миграция от планинските селища към големите градове. По време на Възраждането промяната в културните и икономическите условия довежда до промяна в облика на големите градове и създаването на Възрожденски къщи, отговарящи на нуждите на населението, което не се занимава със земеделие и отглеждане на добитък. Градските къщи променят облика на градовете и на селищата, които са търговско-занаятчийски. Плътното застрояване на улиците през втората половина на XIX в. довежда до издигане на къщи на няколко етажа и създаването на занаятчийски и търговски квартали. Около търговския център на града започват да се оформят зони с магазини, гостилници и кафенета, определяща характера на селището. Жилищните квартали се отличават с малки улици и големи дворове към всяка от къщите, резултат от промяната в обществения живот и социалното общуване на българското население.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ **Хицова, К.** Социална структура и демографски процеси на българското население през XV–XIX век. – Наука, 2010, с. 66. – <<https://nauka.bg/2010/32/Socialna-struktura-i-demografski-procesi-na-bulgarskoto-naseleni-prez-15-19-2010.pdf>>

² **Генчев, Н.** Българската култура XV–XIX век. София: Издателство на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1988, с. 94.

³ **Коева, М.** Развитие на селищните структури по българските земи през XVIII и XIX век. – LiterNet, № 9, 118. – <<https://litenet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/razvitie.htm>>

⁴ **Иванова, С.** Градовете в българските земи през XV век. – Българският петнадесети век. София, 1993, 53–61, с. 53.

⁵ **Данова, Н.** Фрагменти от историята на изграждането на правната култура при българите. – Критика и хуманизъм, 2016, 201–264.

⁶ **Хицова, К.** Цит. съч., с. 68.

⁷ **Коева, М.** Цит. съч.

⁸ **Русев, И.** Варна през Османската империя (XV–XIX век) – постижения и перспективи на изследванията. – В: Известия на Съюза на учените – Варна, 2018, том 7, № 3, с. 5.

⁹ **Хицова, К.** Цит. съч., с. 68.

¹⁰ **Мучинов, В.** Урбанизацията в българските земи през XIX век – основни изследователски проблеми. – В: Проучвания по стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Ред. Мария Кичева. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“, 2015, 108–124, с. 116.

¹¹ **Иванова, С.** Цит. съч., с. 61.

¹² **Хицова, К.** Цит. съч., с. 68

¹³ **Иванова, С.** Цит. съч., с. 53.

¹⁴ **Лазаров, И., П. Павлов, И. Тютюнджиев, М. Палангурски.** История на България, част 2. Велико Търново: Слово, 1996, 67–68.

¹⁵ **Коева, М.** Цит. съч.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ **Хицова, К.** Цит. съч., с. 69

¹⁸ **Вазенков, А.** Защо и как бе измислен „балканският град“? – Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, бр. 1, с. 31.

¹⁹ **Мучинов, В.** Цит. съч., с. 113.

²⁰ Пак там, с. 114.

²¹ **Коева, М.** Цит. съч.

²² Пак там.

²³ **Аначков, М.** Очерци по българска история. Пловдив: Макрос, 1998, 21–22.

²⁴ **Хицова, К.** Цит. съч., с. 70

²⁵ **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът: историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860–1879 г. II том. София: ИК „Родина“, 1997, с. 51.

²⁶ **Мучинов, В.** Цит. съч., с. 119.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Аначков, М. Очерци по българска история. Пловдив: Макрос, 1998 [Anachkov, M. Oчерtsi po balgarska istoriya. Plovdiv: Makros, 1998].

Вазенков, А. Защо и как бе измислен „балканският град“? – В: Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, бр. 1 [Vazenkov, A. Zashto i kak be izmislen „balkanskiat grad“? – V: Kritika i humanizam, 2013, kn. 42, br. 1].

Генчев, Н. Българската култура XV–XIX век. София: Издателство на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1988 [Genchev, N. Balgarskata kultura XV–XIX vek. Sofia: Izdatelstvo na Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1988].

Данова, Н. Фрагменти от историята на изграждането на правната култура при българите. – Критика и хуманизъм, 2016, 201–264 [Danova, N. Fragmenti ot istoriyata na izgrazhdaneto na pravната kultura pri balgarite. – Kritika i humanizam, 2016, 201–264].

Иванова, С. Градовете в българските земи през XV век. – В: Българският петнадесети век. София, 1993, 53–61 [Ivanova, S. Gradovete v balgarskite zemi prez XV vek. – V: Balgarskiyat petnadeseti vek. Sofia, 1993, 53–61].

Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът: историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860–1879 г. II том. София: ИК „Родина“, 1997 [Kanits, F. Dunavska Balgaria i Balkanat: istorichesko-geografsko-etnografski patepisni prouchvaniya ot 1860–1879 g. II tom. Sofia: IK „Rodina“, 1997].

Коева, М. Развитие на селищните структури по българските земи през XVIII и XIX век. – LiterNet, № 9 – <<https://litenet.bg/publish9/mkoeva/nasledstvo/razvitiie.htm>> [Koeva, M. Razvitiie na selishtnite strukturi po balgarskite zemi prez XVIII i XIX vek. – LiterNet, № 9].

Лазаров, И., П. Павлов, И. Тютюнджиев, М. Палангурски. История на България, част 2. Велико Търново: Слово, 1996 [Lazarov, I. P. Pavlov, I. Tyutyundzhiev, M. Palangurski. Istoriya na Balgariya, chast 2. Veliko Tarnovo: Slovo, 1996].

Мучинов, В. Урбанизацията в българските земи през XIX век – основни изследователски проблеми. – В: Проучвания по Стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Ред. Мария Кичева. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“, 2015, 108–124 [Muchinov, V. Urbanizatsiata v balgarskite zemi prez XIX vek – osnovni izsledovateliski problemi. – V: Prouchvania po Stopanska istoria i istoria na sotsialno-ikonomichestkata sfera v Yugozapadna Balgaria, 2015, 108–124].

Русев, И. Варна през Османската империя (XV–XIX век) – постижения и перспективи на изследванията. – В: Известия на Съюза на учените – Варна, 2018, том 7, № 3 [Rusev, I. Varna prez Osmanskata imperia (XV–XIX vek) – postizhenia i perspektivi na izsledvaniata. – V: Izvestia na Sayuza na uchenite – Varna, 2018, tom 7, № 3].

Хицова, К. Социална структура и демографски процеси на българското население през XV–XIX век. – Наука, 2010, 66–70. – <<https://nauka.bg/2010/32/Socialna-struktura-i-demografski-procesi-na-bulgarskoto-naseleni-prez-15-19-2010.pdf>> [Hitsova, K. Sotsiyalna struktura i demografski protsesi na balgarskoto naselenie prez XV–XIX vek. – Nauka, 2010, 66–70].